

ETHNIC PROCESSES IN TURAN DURING THE PERIOD OF THE DOMINANCE OF THE TURKISH KHAGANATE

A. V. Narbekov

Doctor of Philosophy in History, Associate Professor

National University of Uzbekistan

Uzbekistan, Tashkent

E-mail narbekovabdikamil@gmail.com

ABOUT ARTICLE

Key words: Turks, Turkic Khaganate, empire, Turan, Mazdakism, Hephthalites, Sassanids, confederation, federation, sovereignty, viceroy, Arab Caliphate.

Received: 05.12.24

Accepted: 07.12.24

Published: 09.12.24

Abstract: The article reveals the role of the Turkic Khaganate in the history of Central Asia, the reasons for its conquests, the processes of the conquest of the Hephthalite state, forms of government, including the problems of the conquest of the region by the Arab Caliphate.

The study of the history of the Turkic Khaganate occupies an important place in the history of our country. Its significance is determined primarily by the successful struggle of the Turkic Khaganate against the Sassanid state. The Turkic state successfully fought against the Sassanids and thereby preserved the original culture of the peoples of Turan from external threats and created conditions for its further development. Gave its name to the indigenous peoples living in the region, whose spirituality, language and traditions are uniform. This period of historical development is of great importance in educating young people in the spirit of patriotism and love for the history of our homeland, forming in them the knowledge that our national spirituality is an integral part of the spirituality of the Turkic peoples.

ТУРК ХОҚОНЛИГИ ДАВЛАТИ ҲУҚМРОНЛИГИ ДАВРИДА ТУРОНДАГИ ЭТНИК ЎЗГАРИШЛАР

А. В. Нарбеков

Тарих фанлари номзоди, доцент

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

Тошкент, Ўзбекистон

E-mail: narbekovabdikamil@gmail.com

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: туркийлар, турк хоқонлиги, салтанат, Турон, Олтой, Маздак кўзғолони, эфталийлар, сосонийлар, конфедерация, федерация, суверенитет, ноиб, Араб халифалиги.

Аннотация: Мақолада Турк хоқонлик давлатининг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни, минтаъага кириб келиши, эфталийлар давлатининг забт этилиши жараёнлари, давлат тузилиши шакли, шу жумладан Араб халифалиги босқини масалалари ёритилган.

Турк хоқонлик тарихини ўрганиш мамлакатимиз тарихида муҳим аҳамиятга эга. Унинг аҳамияти биринчи навбатда Турк хоқонлиги Сосонийлар Эрони давлати тажаоввузига қарши муваффақиятли кураш олиб бориши билан белгиланади. Зеро, мазкур давлат халқимиз ноёб маданиятини ташқи таҳдидлардан сақлаб қолди ва унинг янада юксалишига шарт-шароит яратиб берди. Минтақада азалдан яшаб келаётган, маънавияти, тили, урф-одат ва анъаналари бир бўлган халқларга ўз номини берди. Ҳозирги даврда ёшларни миллий маънавиятимиз туркий халқлар маънавиятининг таркибий қисми эканлиги тўғрисида илмий тасаввур ҳосил қилишига хизмат қилади.

ЭТНИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ТУРАНЕ В ПЕРИОД ГОСПОДСТВА ТЮРКСКОГО КАГАНАТА

А. В. Нарбеков

кандидат исторических наук, доцент

Национальный университет Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

E-mail: narbekovabdikamil@gmail.com

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: тюрки, Тюркский каганат, империя, Туран, Маздакизм, эфталиты, сасаниды, конфедерация, федерация, суверенитет, наместник, Арабский халифат.

Аннотация: В статье раскрывается роль Тюркского каганата в истории Средней Азии, причины его завоеваний, процессы завоевания государства эфталитов, формы государственного устройства, в том числе проблемы завоевания региона Арабским халифатом.

Изучение истории Тюркского каганата занимает важное место в истории нашей страны. Его значение определяется прежде всего успешной борьбой Тюркского каганата против Сасанидского государства. Тюркское государство успешно вела борьбу против Сасанидов и тем самым сохранила самобытную культуру народов Турана от внешней угрозы и создало условия для ее дальнейшего развития. Дал свое имя коренным народам проживающим в регионе, духовность, язык и традиции которых является единым. Этот период исторического развития имеет важное значение в воспитании молодёжи в духе патриотизма и любви к истории нашей родины, формирует у них знание о том, что наша национальная духовность является составной частью духовности тюркских народов.

1. Долзарблиги:

Мақолада Турк хоқонлигининг мамлакатимиз тарихида тутган ўрни, уларнинг маданияти, урф-одат ва анъаналарини сақлаб қолишдаги хизматлари ҳамда этни таркибига оид масалалар илмий ўрганилган. Эфталийлар, Турк хоқонлиги ва Араб халифалиги ўртасидаги муносабатлар билан боғлиқ жараёнларга муносабат билдирилган.

Мамлакатимизнинг илк ўрта асрлар тарихига оид масалалар тўғрисида мулоҳаза юритилган. Ҳозирги даврда ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ўтмиш тарихимизга оид масалаларни ёритиш катта аҳамиятга эга. Чунки ўтмишимизни ҳаққоний ёритиш ватанимиз тарихи тўғрисида ёшларда тўғри тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Уларнинг аҳамиятини билишлари ва мустақил мулоҳаза юритишларига кўмаклашади.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мақолада Турк хоқонлиги тарихи илмий таҳлил қилинган. Салтанатнинг маҳаллий халқлар маънавияти, урф-одат ва анъаналарини сақлаб қолишдаги ўрни ва аҳамияти масалалари қиёсий таҳлил тамойиллари асосида ёритилган. Ушбу мавзу бир қатор мамлакатимиз олимлари Асқаров А., Сағдуллаев А.С., Алимова Д.А., Ретвеладзе Э.В., Азамат З., Эшов Б.Ж., Муқимов З., ҳамда ҳорижий мамлакатлар олимлари Кычанов Е.И., Крадин Н.Н., кабиларнинг илмий тадқиқот ишларидан маълумотлар келтирилган.

3. Тадқиқот натижалари:

Турк хоқонлиги давлати Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон тарихида муҳим ўринга эга салтанат ҳисобланади. Унинг тарихимиздаги ўрни минтақани навбатдаги туркий салтанат таркибига киритиши, қудратли Сосонийлар тажоввузига қарши кураш олиб бориб,

бетакрор маданиятимизни сақлаб қолгани, минтақа туркий халқларнинг ватани эканлигини намоиш этиши ва туркийлар макони Турон атамасининг муқим ўрнашганлиги билан изоҳланади.

Турк хоқонлиги Олтойнинг жанубий қисмида вужудга келиб, қисқа вақт давомида асосан туркий халқлар яшайдиган макон, яъни Узоқ Шарқдан Қора денгиз қирғоқларигача, Олтойдан Туронгача ҳудудда хоқимиятини ўрнатди [1]. Ташқи сиёсатдаги олиб борган фаол сиёсати, ҳамда маданияти жиҳатидан яқин халқларнинг бирлаштирилиши эди. Тарихий тадқиқотлардан маълум бўладики, хоқонлик қўшни давлатларга юришларида эфталийлардан ташқари жиддий қаршиликка дуч келмаган. Салтанатнинг фаол ташқи сиёсатига қарши кучларнинг заифлигининг объектив ва субъектив сабаблари мавжуд. Унинг объектив сабаблари: истлога дуч келган қўшни давлатларнинг аксарият кўпчилиги тарихий ривожланишида инқироз даврига тўғри келган. Бу давлатларда ички зиддиятлар кескинлашган, оқибатда ташқи тажавозни бартараф эта олмаган. Субъектив сабаблар: маданияти, тили, урф-одат ва анъаналари бир-бирига халқлар салтанатга бирлаштирилган [2].

Турон тарихини Ғарб тадқиқотчилари илмий ўрганиб туб аҳолиси форсий халқлар эканлиги ҳамда уларнинг она тилида ёзилган манбалари деярли мавжуд эмаслиги тўғрисида илмий асосланмаган ғояларни илгари сурганлар [3]. Бундай қарашлар манбаларнинг камлиги ёки уларнинг аксарият қисми форсий асосга эга эканлиги, миллий-сиёсий манфаатларга устуворлик берилишидан каби сабаблар таъсирида юзага келган ҳамда илмийлик тамойилларига тўлиқ мос келмайди. Туронда давлат ҳужжатларининг юритилишида форсий тилнинг кенг қўлланилиши ахамонийлар салтанатидан қолган мерос эди. Лекин бу туркий тилли манбалар умаман йўқ деган хулосага келишга асос бўламайди. Форсий манбалар билан бирга туркий тилларда ёзилган манбалар ҳам мавжуд. Масалан машҳур Муғ қалъа ҳаробаларидан топилган ҳужжатлар фақат сўғдий тилда ёзилган эмас, улар бошқа тиллар, шу жумладан туркий тилдагиси ҳам мавжуд[4]. Минтақанинг цивилизациялар чорраҳасида жойлашганлиги сабабли шаҳар аҳолиси этник таркибининг хилма-хиллиги, жанубий, жануби-ғарбий ҳудудларда форсий тилли аҳолининг истиқомат қилиши, унинг сақланиб қолишига шарт-шароит яратди. Форсий тилли аҳолининг асосан шаҳарларда жойлашганлигини ҳам эътиборга олиш керак.

Минтақа аҳолиси этник таркибининг хилма-хиллиги туркийларнинг минтақанинг туб аҳолиси эмас деган хулосага келишга асос бўла олмайди[5]. Турк хоқонлигининг минтақани қўшиб олиши ҳам фикримизнинг исботидир, зеро уларнинг қўшни давлатларга юришида энг аввало қардошлик алоқалари эътиборга олинган[6]. Турк хоқонлиги Эфталийлар давлатини тугатиб ўз хоқимиятини ўрнатишини ерли аҳоли бир хоқимиятнинг

иккинчиси билан ўрин алмашинуви сифатида қабул қилган. Сиёсий ҳаётдаги мазкур ўзгариш ижтимоий ҳаёт ва турмуш тарзида кескин ўзгаришларга олиб келмади. Ҳокимиятнинг алмашуви жараёни қардош халқларнинг сиёсий жиҳатдан бирлашуви бўлди. Бундай ўзгаришлар туркий халқларнинг бирлашувига олиб келиши билан бирга эфталийларнинг ҳам туркийлар бўлганлиги минтақа аҳолининг асосий қисми шу тилда сўзлашганлигидан далолат беради[7].

Тарихий манбаларда Турк хоқонлигининг Эфталийлар давлатини қўшиб олиши турлича таҳлил қилинади. Уларнинг аксариятида бу жараён арафасида эфталийлар давлатининг инқироз даврига тўғри келганлиги қайд этилади[8]. Тадқиқотчиларнинг бундай хулосага келишларига мамлакатда синфий курашнинг кескинлашуви ҳамда умумхалқ норозилик ҳаракатлари эътиборга олинган. VI асрнинг бошларида бўлиб ўтган Маздак қўзғолони эфталийлар давлатига ҳам ёйилган. Норозилик ҳаракатлари тезфарсатда бостирилган бўлса ҳам, маздакчилар ғоялари таъсиридаги умумхалқ чиқишлари давом этган [9]. Эфталийлар давлати синфий курашнинг кескинлашганлиги ва ғанимга қарши икки фронтда кураш олиб боришга мажбур бўлганлигига қарамасдан, иттифокчиларнинг истилоларини зафарли юриш деб баҳолаб бўлмайди.

Эфталийлар давлатидаги ижтимоий-сиёсий зиддиятларнинг кескинлашуви, мамлакатнинг мудофаа салоҳиятига вайронкор таъсири тўғрисида аниқ маълумотлар йўқ. Қайд этиш лозимки, халқ норозилик ҳаракатлари мамлакатнинг мудофаа салоҳиятига салбий таъсир кўрсатмай қолмаган.

VI асрнинг ўрталарида турк хоқонлиги чегаралари эфталийлар давлати билан туташгандан кейин хоқонлик қўшни давлатга истилочилик урушини зудлик билан бошлаб юбормади. Чунки қўшни давлатнинг ҳарбий салоҳияти хоқонликни тийиб турувган. Хоқонлик эфталийларга қарши курашда қулай шарт-шароит юзага келишини кутишга мажбур эди. Қуратли қўшни давлатга қарши кенг кўламли истилочилик юришларини бошлашдан олдин, унинг заиф томонларини ўрганиш билан бирга, бу курашда ўзига иттифокчилар топишга ҳаракат қилди. Иттифокчи ҳам тез фурсатда топилди. Эфталийлардан кетма-кет мағлубиятга учраган, унга қарам бўлиб келган Сосонийлар давлати хоқонликка иттифокчиси бўлган. Хоқонликнинг ташаббуси билан улар ўртасида умумий рақибга қарши иттифок тузилди. Иттифокчилик алоқалари қуда-андачилик билан ҳам мустаҳкамланган.

Иттифокчилар тез фурсатда эфталийлар давлатига қарши Шимоли-Шарқдан Турк хоқонлиги, Жанубий-Ғарбдан Сосонийлар қўшини хужум бошлаган. Эфталийлар кучли ғанимларга қарши ноқулай шароитда кураш олиб боришига тўғри келди. Босқинчиларга қаттиқ қаршилик кўрсатиб, шиддатли жанглар билан чекинишига тўзғри келди [10]. Бу

кураш эфталийлар учун оғир вазиятда олиб борилган бўлса ҳам асрнинг охирларига қадар курашни давом эттирган [11].

Турк хоқонлиги эфталийлар қаршилигини синдириб Амударёнинг қирғоқларига қадар бўлган ҳудудларни эгаллаганидан кейин унинг жанубий чегаралари Сосонийлар давлати билан туташди. Икки давлат ўртасидаги иттифоқчилик алоқалари, Хуросон ҳудуди учун кураш билан алмашди. Турк хоқонлиги дастлаб Амударёнинг чап қирғоғидаги ерларга кириб борди. Лекин ички зиддиятларнинг кескилашуви сабабли, Сосонийлар давлати ҳудудларига чуқур кириб бориш вазифасини ҳал эта олмади.

Тарихий манбаларда кўчманчи ва ярим кўчманчи халқларнинг минтақага кириб келиши, унинг ўтроқ аҳолиси турмуш тарзи ва маданиятига салбий таъсир кўрсатганлиги қайд этилган [12]. Сиёсий ҳокимиятнинг ўзгариши ўтроқ деҳқончиликка салбий таъсир кўрсатиши табиий ҳолат бўлган, лекин шаҳар аҳолиси турмуш тарзида бу таъсир деярли сезилмаган. Ўзгаришлар сиёсий ҳокимиятнинг навбатдаги алмашинуви бўлган. Минтақага кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилаларнинг навбатдаги кириб келиши деб гапиришга асос бўлади. Сиёсий жараёнлар халқнинг моддий турмуши, маданиятида сифат ўзгаришларига олиб келмади. Давлат бошқаруви шакли ҳам конфедератив тартиботига асосланганлиги [13], яъни унинг таркибидаги ҳудудларга кенг ваколатлардан фойдаланган ва деярли мустақил фаолият олиб борган. Марказий давлат ҳокимияти органлари (ҳарбий, ташқи сиёсий) маҳаллий ҳокимият билан ўзаро ҳаракатларни мувофиқлаштирган [14].

Турк хоқонлиги давлат бошқарувида маҳаллий ҳукмдорларга таяниши билан бирга, оддий меҳнаткаш фуқароларнинг манфаатларига мос сиёсат юритган. Хоқонлик бошқарувида “халқ давлат учун эмас”, “давлат халқ учун” ғояси амал қилган. Хоқон халқни иқтисодий фаравонлиги ва тўкин-сочинликда яшашига ғамхўрлик кўрсатиши давлат сиёсатининг устувор йўналиши эканлиги халқларнинг манфаатларига мос эди [15].

Ҳукмдорнинг халқига ҳомийлиги ғояси барчага бирдек амал қилган. Салтанат таркибига киритилган халқ унинг бошқарувини қабул қилиши ёки анъанавий тартиботини сақлаб қолишга ҳақли эди. Марказ ва маҳаллий бошқарувни мувофиқлаштириш мақсадида, сулола хонадони, давлат арбоблари ёки маҳаллий аслзодалардан ноиблар тайинланган. Улар бошқарувда кенг ваколатлардан фойдаланса-да, марказий ҳокимиятга расман итоат этган [16]. Ноиб марказ тайинлаган амалдорнинг назоратида ички сиёсат олиб борар эди. Бундай бошқарув тартиби конфедерация белгиларига тўлиқ мос келмайди.

Турк хоқонлиги дашт ҳудудда вужудга келди [17]. Унда марказий давлат ҳокимияти билан қўшиб олинган ҳудуд (эл)лар ўртасидаги муносабатлар вассалликка асосланган. Бундай давлат бошқарув тизими катта ҳудуда турли сиёсий манфаатлар мувозанатини сақлаб туришнинг энг мақбули эди.

VII асрда тарихий манбаларда Марказий Осиё Туркистон номи билан қайд этилган[18]. Ушбу атаманинг минтақага нисбатан қўлланиши, унинг ҳоқонлик таркибига киритилганлиги билан ёки истилолар натижасида кириб келган туркий қабилалар билан боғлаб талқин қилиниши илмий асосга эга эмас [19]. Атама тили, анъаналари, маданияти муштарак бўлган халқларнинг умумий номидир.

Юқорида қайд этилганидек, туркий халқлар минтақамизда қадимги даврдан яшаб келган [20]. Турк ҳоқонлиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши минтақамиздаги туркий халқларнинг мавқеини янада мустақамлади деган фикр мунозаралидир. Туркийлар минтақамизнинг туб аҳолиси бўлиши билан бирга, ўз давлатчилиги, ҳокимият эгасига эга халқдир. Қанғарлар ва юэчжилар давлатлари фаолияти фикримизнинг исботи бўлади. Ҳоқонликнинг маҳаллий ҳукмдорлар (ноиблар)га катта ваколатлар бериши, уларнинг ички ишларига деярли аралашмаганлиги, тили, урф-одати ва анъаналари бир бирига яқин халқлар эканлигини яна бир мартаба исботлайди.

Қадимдан форсий давлатлар минтақамизга таҳдид қилиб турган. Турк ҳоқонлигининг маҳаллий аҳоли (сўғдийлар, бактрияликлар, марғиёналиклар, хоразмийлар)га ҳокимият бошқарувида кенг ваколатлар бериши форсийларнинг таҳдиди шароитида ғалати туюлади. Зеро, маҳаллий аҳоли кучлар нисбати тенг бўлиб турган вазиятда, маданияти, урф-одат ва анъаналари яқин бўлган томонни танлиши табиий ҳолатдир. Демак, маҳаллий аҳолининг аксарияти форсий тилли эмас, балки туркийлар бўлган.

Араб халифалигининг Турк ҳоқонлигига босқини, мамлакатнинг инқироз даврига тўғри келди. Салтанат таркибига киритилган ҳудудларда мустақил мулклар вужудга келди. Маҳаллий ҳукмдорлар ўртасида ҳокимият учун авж олган рақобат, уларни умумий душманга қарши курашга бирлаштирувчи ғоя ва куч топилмади. Мовароуннаҳрга (араблар Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерларни шун ном билан атаган) Араб халифалиги кўшинининг дастлабки ҳужуми 651 йилда Марвни эгаллашдан бошланди. Халифаликнинг истилочилик юришлари VIII асрнинг бошларига қадар давом этди.

Араб халифалигининг Мовароуннаҳрга босқинининг узок вақт давом этишини мамлакатдаги ички сиёсий вазиятнинг кескинлашуви, минтақадаги ҳарбий-сиёсий вазиятни ўрганиш ва талончиликдан иборат эканлиги билан изоҳланади. Келтирилган сабаблар асосли, лекин унинг илдизлари чуқурроқ бўлса керак. Халифаликнинг Мовароуннаҳрни 50 йилдан ортиқ географик жойлашуви, муҳофаа салоҳияти ва бошқа имкониятларини ўрганиш учун мунтазам равишда ҳужум қилиб туриш ғалати кўринади. Чунки ҳарбий юриш катта моддий ва инсон ресурсларини сафарбар этиш, етказилган талофатни қайта тиклаб олган ғаним кучларини қайта-қайта маҳф этиш талаб этилади. Бундай ҳарбий тактика нафақат катта талофот келтиради, балки тобора кўпроқ ресурслар ва кучларни сафарбар

этишни талаб қилади. Худудга кўп маротаба ҳужумлар уюштириб, аҳолини талаш эмас балки, мамлакатни бевосита истило қилиб, унинг ресурсларига эга чиқиш ҳар жиҳатдан афзалдир.

Халифалик Мовароуннаҳрда Турк ҳоконлиги ва маҳаллий аҳоли лашкарларидан иборат қўшин тимсолида муносиб рақибга дуч келган. Уларни забт этиш учун Араб халифалиги томонидан давлат миқёсида кучларни сафарбар этиши талаб қилинган. Марказнинг ноиблик кучларига таяниб худудни эгаллаш тактикаси нотўғи эди. Шунинг учун халифаликнинг Мовароуннаҳрга истилочилик уруши қисқа муддатли талончилик юришларига айланган. Агар Хуросон ноиблигига лашкарбоши, ҳарбий стратег ва тадбиркор Кутайба Ибн Муслим тайинланмаганида, эҳтимол Мовароуннаҳр ўз мустақиллигини сақлаб қолар эди.

Хулоса қилиб айтганда, Турк ҳоконлиги Турон тарихида муҳим ўринга эга бўлган салтанатдир. Салтанатнинг тарихимиз тутган ўрни минтақа маданиятини Сосонийлар Эрони тажовузидан сақлаб қолганлиги, маҳаллий манфаатларга мос сиёсат юритиб, унинг тараққиётга хизмат қилганлиги ҳамда минтақада азалдан яшаб келган туркий халқларининг нуфузини янада мустаҳкамлаганлиги билан белгиланади.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). – Т., 2000. – Б.80-81.
2. Бобоёров Ғ Ғарбий турк ҳоконлигининг давлат тузуми. – Т., 2018. – Б.124.
3. Вамбери Арминий Путешествие по Средней Азии. – М.: Вост.лит., 2003. – С.256.
Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Алматы. 1993.
4. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари (қадимги замон ва Ўрта Асрлар). – Т., 2001. – Б.54.
5. Толстов А.А. Не искажать историю народов Средней Азии (О брошюре А.А.Семенова “Материальные памятники иранской культуры в Средней Азии»). – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://www.academia.edu/105966833/>. Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки. Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. 1952. Т.11. Вып. 2 март-апрель. – С.136. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи. – Т., 2015. – Б.12-13.
6. Бобоёров Ғ Ғарбий турк ҳоконлигининг давлат тузуми. – Т., 2018. – Б.124.
7. Эрматов М. Этногенез и формирование предков узбекского народа. – Т., 1968. – С.110.

8. Сагдуллаев А.С., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи (қадимги даврдан XX асрнинг ўрталарига қадар). – Т., 2006. – Б.60.
9. Усмонов Қ., Содиков М., Обломуродов М. Ўзбекистон тарихи. Дарслик. 1-қисм. – Т., 2002. – Б.87.
10. Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). – Т., 2000. – Б.80-81.
11. Алимova Д.А., Ртвеладзе Э.В. Очерки по истории государственности Узбекистана. – Т., 2001. – Б.42-44.
12. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии: Древность и средневековье. – М., 1982. – С.84.
13. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари (Қадимги замон ва ўрта асрлар). – Т., 2001. – Б.44. Бобоёров Ғ Ғарбий турк ҳоконлигининг давлат тузуми. – Т., 2018. – Б.151.
14. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., – Б.587.
15. Бобоёров Ғ Ғарбий турк ҳоконлигининг давлат тузуми. – Т., 2018. – Б.125.
16. Кычанов Е.И. Кочевые государства. – С.113.
17. Крадин Кочевники, империи и социальная эволюция. – С.315.
18. Рафиқ Уздек Туркларнинг олтин китоби. Мерос. Самарқанд. 1-2-сонлар. 1992.
19. Бартольд В.В. Тюрки: двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы. 1993. – С.18.
20. Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. – Т., 1941. – С.3